

**A Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa
Gazdasági érintkezés a két világháború között**

„A mérhető időben, valaha nemrég,
valahol ott, ahonnan nézni kell
nektek s nekem, bár szempontunk a külső,
(mely szempontot a bölcs nem adja fel),
volt két nagy ország. Német- és Török-
És volt közöttük nagy-nagy senkiföldje.”
(Spiró György: *Köszegök*)

Mottónkból az „ahonnan nézni kell” szempontját magunkra vállalva annak a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó sávnak viszonyulását vizsgáljuk a Szovjetunióhoz, amelyet a kortársak részben Közép-, részben Kelet-Európaként emlegettek. A források Észt, Lett- és Lengyelországot, valamint Litvániát Szovjet-Oroszországgal együtt többnyire Kelet-Európához, Csehszlovákiát és Magyarországot Közép-Európához, Romániát pedig Délkelet-Európához sorolták. Azt is mondhatnánk, hogy azokról az országokról lesz szó, amelyek 1918 és 1941 között valamikor és valameddig a Szovjetunió nyugati szomszédaivá lettek. Vagy ahogy a német élettér körülhatárolásakor Hitler Mein Kampf-ja megfogalmazta: „Ha mi Európában új területekről és új termőföldről beszélünk, akkor csak Oroszország és az azt környező államok felé tekinthetünk.”¹

Rögtön felvethető persze a kérdés: van-e egyáltalán létjogosultsága a kétségtelenül csekély kereskedelmi forgalom ismeretében a gazdasági kapcsolatok vizsgálatának. 1930-ban például a szovjet külkereskedelemnek mindössze 4%-a jutott a mai európai KGST országokra, jóval kevesebb, mint az ázsiai szomszédállamokra.²

Úgy gondoljuk, hogy két tényező mégis indokolja a tágabb értelemben vett érintkezés vázlatos elemzését. Az egyik, hogy a térség újjá- vagy újonnan alakult országai az első világháborút megelőző időszakban — iparosodásuk mértékétől függően — a világpiac elsődleges vagy másodlagos központjaihoz kapcsolt peremterületek voltak. Ezt más oldalról az agrárjelleg dominanciájával szokás jellemezni, hangsúlyozva persze ezen belül a markáns fejlettségi szintkülönbséget. A másik motiváló tényező, hogy a hitleri Németország világháborús veresége után a kétoldalú kapcsolatokba rendezett államalakulatok „természetes egymásrataltsága” került előtérbe. A külkereskedelmi forgalom még ma sem a közép-kelet-európai országok áruinak egymás közötti, hanem döntően a Szovjetunióval lebonyolított cseréjén nyugszik.

A prologus és az epilógus szálai tehát egyaránt témánk kibontására inspirálnak. Külön figyelmet érdemel annak a problémának a vizsgálata, hogy az összpolitikai szempontok által jelentősen motivált kereskedelmi szerződések megléte vagy hiánya mennyiben befolyásolta a tényleges forgalom alakulását. A kétoldalú kereskedelmi szerződések megkötését gyakran mélyenszántó viták előzték meg, ezek elemzésénél arra törekedtünk, hogy a felek álláspontját önnön érdekeikkel és gazdasági problémáikkal összefüggésbe hozzuk.

A blokádtól a „szocialista protekcionizmusig”

Amikor 1920 januárjában az antant hatalmak kinyilvánították kereskedési hajlandóságukat az „orosz néppel”, az első lépést tették meg a Szovjet-Oroszország köré vont gazdasági blokádfelszámolására. Ekkorra a szovjet kormány már kiépítette intézményrendszerét az izolált gazdaság fennmaradásához. Az 1918. április 22-én hozott dekrétum „a külkereskedelem államosításáról” — végrehajtó apparatus híján — az évben, L. B. Kraszinn kifejezésével élve, még csak „potenciális jelentőséggel”³ bírt. A külkereskedelmi monopólium megszilárdulásához a gazdasági blokádfelszámolás és a polgárháború segítette a szovjet politikát. Az 1919. április 30-án hozott újabb rendelet a monopólium gyakorlásával megbízott szervezetek kompeten-

¹ Hitler A.: Harcom. Bp. 1935. 479.

² Köves András: A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer. Bp. 1980. 61—62.

³ V. A. Siskin: Szovetszkoe goszudarsztvo i sztranü Zapada v 1917—1923. gg. Leningrád, 1969. 95.

ciáját semmissé nyilvánítva minden egyes ügylet jóváhagyását a Külügyi Népbiztoság engedélyéhez kötötte. 1919 során a nacionalizálás maximális kiteljesítését a csempészet államosítása jelentette. A kivitel teljesen megszűnt, az államilag szervezett illegális behozatalt pedig 500 000 rubelre becsülték, ami a háború előtti import értékének két ezreléke körül volt.⁴

A blokáé feloldásával adódó lehetőségeket először az 1920. február 2-án aláírt dorpatói békeszerződés révén aknázhatták ki. Az észtt állammal kötött békeszerződés XIV. pontja a leendő kereskedelmi szerződésre a legnagyobb kedvezmény elvét és szabad tranzitforgalmat írt elő, s a Revall-i szabadkikötő használatát engedélyezte. A legnagyobb kedvezmény elve azonban már a kereskedelmi szerződés megkötése előtt, a békeszerződés ratifikálásától érvénybe lépett. Ezzel újra „ablak” nyílt Európára, a jég megtörésének azonban komoly ára volt. Mint a volt cári birodalom részének — kikötve, hogy mindez precedensül nem szolgálhat — a XII. pont 15 millió aranyrubelt ítélt meg.⁵ Elsősorban a szabad tranzit ellenértéként jutott Észtország vasútépítési és erdőkoncesszióhoz is.

Kikötött ellenszolgáltatások nélkül tartalmazta a legnagyobb kedvezmény elvét és a szabad tranzitot az 1920. augusztus 11-én megkötött lett békeszerződés XVII. pontja is. A megkötendő kereskedelmi szerződésig már ezek az elvek voltak irányadóak.⁶

A Litvániával 1920 júliusában aláírt, de csak október 14-én ratifikált békeszerződés már csak az átmenő kereskedelem szabadságát biztosította.⁷

Mivel külön kereskedelmi szerződések megkötésére az orosz birodalomtestből kiszakadt balti államokkal csak a 20-as évek második felében került sor (Lettországgal 1927. június 2., Litvániával 1928. szeptember 24., Észtországgal 1929. május 17.) a húszas évek egésze folyamán elsősorban a szabad tranzitút fejében nyújtott kedvezményezés jellemezte ezeknek az országoknak a gazdasági érintkezését a Szovjetunióval.

Hasonlóképpen — a szárazföldi tranzit utak miatt — kulcsfontosságú volt a több mint ezer kilométeren határos Lengyel Köztársasággal való kapcsolatok rendezése. A deklarált elvektől való eltérést is kockáztatva a Rigában 1921. március 18-án aláírt békeszerződés XIII. pontja a „volt Orosz Birodalom gazdasági életében való aktív részvétel fejében” 30 millió aranyrubelt helyezett kilátásba. A ratifikációtól számított 6 héten belül tárgyalások megkezdését írta elő egy a „kompenzációs árucserre keretében” mozgó kereskedelmi szerződésről. Útvonalakat jelölt ki a szabad tranzitforgalom számára, mivel azonban Lengyelország még a németekkel és az osztrákokkal sem lépett kereskedelmi szerződésre, fenntartotta magának a jogot a közép-európai eredetű, illetve célállomású átmenő forgalom szabályozására.⁸ A kereskedelmi tárgyalások azonban elhúzódtak, s a tranzitkérdés megnyugtató rendezésére is csak 1924 áprilisában, a vasúti konvenció keretében került sor.

Ezek a csatornákon keresztül bonyolódott le a szovjet külkereskedelem döntő hányada a NEP-korszakban. A Szovjet-koztársaság számára létfontosságú volt a gazdasági érintkezés helyreállítása a kapitalista országokkal. Nem pusztán a külkereskedelem, hanem a tőkekapcsolatok formájában is. 1920 decemberében, a koncesszióról szóló dekrétum előadójaként Lenin fogalmazta meg: „... legfőbb érdekünk az, hogy minél előbb megkapjuk a tőkésországokból azokat a termelési eszközöket..., amelyek nélkül nem tudjuk komolyabb arányokban helyreállítani iparunkat, egyes esetekben pedig egyáltalán nem tudjuk helyreállítani, mert nem tudjuk beszerezni gyáraink számára a szükséges gépeket.”⁹

A külföldi vállalkozóknak hasznélvezetbe adott földterületet, ipari és egyéb vállalatot (ez volt a koncesszió lényege) az is előtérbe helyezte, hogy a szovjet kormány elzárkózott a cári Oroszország államadosságainak visszafizetésétől, így a tőkeimport más formában történő megindítása nem tűnt lehetségesnek. Az első koncessziók azoknak a köröknek az érdeklődését kívánták felkelteni, amelyek már a

⁴ Uo. 141—142.

⁵ Dokumentii vnesnej politikai SzSzsZr. (A továbbiakban DVP) t. II. Moszkva, 1958. 348—351.

⁶ Uo. t. III. 113—114.

⁷ Uo. t. III. 38. Közben 1920. okt. 4-én cserélték ki a lett békeszerződés ratifikációs okmányait, és okt. 12-én kötötték meg a lengyelekkel az előzetes békeszerződést.

⁸ Uo. t. III. 633., 639—641.

⁹ Lenin Összes Művei (LÖM), 42. k. 106.

háború előtt is működő tőkét fektettek az orosz gazdaságba. Ezeknek kimondatlanul kárpótlás jellegük volt a nacionalizált vállalatok fejében.¹⁰

A külföldi tőkével való kooperáció másik formája a fele-fele arányban részvénytársasági alapon szerveződő vegyes társaságok létrehozása volt. Ezeknek azt a szerepet szánták, hogy rajtuk keresztül tanulhassa el a külkereskedelmi apparátus a fejlett államkapitalizmus szervező gyakorlatát. „A vegyes társaságok rendszere az egyedüli rendszer, amely valóban megjavíthatja a Külkereskedelmi Népbiztonság rossz apparátusát. Ha ilyen feltételek mellett sem vagyunk képesek ezt megtanulni, ebbe beletanulni és ezt kitanulni, akkor népünk reménytelenül a fajankók népe.”¹¹ 1925-ig 14 ilyen vegyes társaság alakult (ebből 6 német és 2 osztrák), s az 1923/24-es gazdasági évben ezek forgalmazták a külkereskedelem értékének 1/5-ét.¹²

Ezek az útvonalakon és ezeken a csatornákon keresztül bonyolódott le a kül-gazdasági kapcsolatok zöme, amely azonban természetesen elsősorban a közép- és nyugat-európai országokkal szövődött. 1925/26-ban a szovjet külkereskedelmi partnerei között az első két helyen Anglia (24%) ill. Németország (19,7%) állt.¹³

Angliával még egy 1921-es kereskedelmi megállapodás alapján tartottak kapcsolatot, Németországgal viszont a legnagyobb kedvezmény elvét kimondó rappalói szerződés előírásai szerint.

Közép-Kelet-Európa országai nyilván nem tehettek szert hasonló jelentőségre, viszont a szovjet helyreállításban való közreműködésük kívánatos volt. A hagyományos kapcsolódások és a szovjet importigények is az iparcikkek bevitelét tették kézenfekvővé. A Lodz környéki textilipar már az első világháború előtt elsősorban az orosz piacra termelt, s a békeszerződések után komoly nehézségei támadtak a világpiac arénájára kerülve. Amikor 1923 végén a lengyel textilgyárosok szövetségének delegációja Moszkvába látogatott, a tapasztalatokat Pavlovski igazgató nem véletlenül értékelte így: „Textiliparunk számára Oroszországban széles piac nyílik, annál is inkább, mivel Oroszország hozzászokott áruinkhoz és a vásárló ismét igényli a lodzi termékeket, amelyeket még a háború előtti időkből ismer”.¹⁴ 1922 szeptemberében egy cseh mezőgazdasági gépkivitelő lebonyolító szindikátus vezetőinek memorandumuma egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a jelenlegi kritikus periódusban az egyetlen kiútnak az tűnik, hogy biztosítsuk termékeink lehetséges szállítását Oroszországba”.¹⁵ A GYOSZ igazgatója, Fenyő Miksa 1923 márciusában, Bethlen megbízásából Berlinben tárgyalt Kresztyinszkij ottani nagykövettel, majd hazatérésekor így nyilatkozott: „Az orosz fogyasztói területre... a figyelem... nemcsak azért irányult, mert Oroszország mindenből kipusztulván igen jelentős beszerzéseket végez, melyekért az összes európai államok valóságos versenyfutást végeznek, hanem azért is, mert már békeidőben ez a magyar iparnak természetes fogyasztási területe volt, ahol gyártmányaiából a dunai út igénybevételével jelentős mennyiségeket helyezett el és ahonnan igen értékes nyersanyagokat szerzett be.” A tárgyalások alapján Magyarország azokat a cikkeket exportálná, „a melyekre Oroszországnak ez idő szerint szüksége van: tehát kis mezei vasutakat, mezőgazdasági gépeket, mezőgazdasági szerszámokat, villamossági gépeket, izzólámpákat, bizonyos bőripari cikkeket, nemesített vetőmagokat stb. és hozna onnan nyersolajat, bőrt, abesztet, szőrméket stb.”¹⁶

Mindazokban az országokban, amelyekben a XIX. századi iparosodás érdemi eredményeket ért el, a helyreállítási időszak kifuttatásához tágabb fogyasztópiacra volt szükség. Nem véletlen, hogy ezekben az államokban bizonyos iparos körök szorgalmazták, sőt kezdeményezték a kereskedelmi tárgyalások felvételét Szovjet-Oroszországgal, illetve Szovjet-Ukrajnával. A tárgyalásokon azonban komoly nézetkülönbségek merültek fel s végül egyedül Csehszlovákia kötött 1922. június 5-én ideiglenes szerződést az Orosz Föderációval, amely azonban nem foglalta magában

¹⁰ Köves: i. m. 25.

¹¹ LÖM 45. k. 336.

¹² Kovrig Béla: Az új Oroszország (1917—1926). Bp. 1926. 350—351.

¹³ J. Ciepielewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete. 1977. 142.

¹⁴ P. N. Ol'sanszkij: O szovetszko-pol'szkih torgovoeconomiceszkih szvjazah v 1921—1924 gg. in. Szovetszkopol'szkie otnosenija 1918—1945. Szornik sztatej. M. 1974. 97.

¹⁵ Dokumentü i materialü po isztorij szovetszko—csehoszlovankih otnosenij. (A továbbiakban: DMSZCSO) t. II. M. 1977. 12—13.

¹⁶ Budapesti Hírlap, 1923. márc. 8.

a legnagyobb kedvezmény elvét.¹⁷ Magyarország és a Szovjetunió között is befejeztek a diplomáciai kapcsolatok felvételéről folyó tárgyalások, sőt 1924. szeptember 12-én egy — a legnagyobb kedvezmény elvét tartalmazó — kereskedelmi szerződést is aláírtak, ám az egyezmények ratifikálására végül nem került sor.¹⁸ A kereskedelmi szerződésre vonatkozó lengyel és román tárgyalások nem vezettek eredményre.

Komoly törekvés volt térségünk országai között vegyes társaságok létrehozására. Csehszlovákiában több alkalommal és több csoporttal is folytak ilyen irányú tárgyalások, ám végül egyik sem realizálódott. Budapesten 1923 nyarán az Angol—Magyar Bank közreműködésével meg is alakult az Orosz—Magyar Kereskedelmi Rt., de néhány alkalmi üzlet lebonyolítása után már 1924-ben — cégbejegyzés nélkül — feloszlatta magát.¹⁹ Mind Csehszlovákia, mind Magyarország szovjet kereskedelmi szerződéseik megkötéséig német, ill. osztrák közreműködéssel bonyolították le külkereskedelmi ügyleteiket a Szovjetunióval. Egyedül Lengyelországban járt eredménnyel a vegyes társaság alapítására irányuló törekvés. Már 1922 őszén a Népbiztosok Tanácsa jóváhagyta a Dava—Britopol nevű varsói—gdanski gépipari exportcégnak nyújtott koncessziós szerződést.²⁰ 1923. július 30-án a Külkereskedelmi Népbiztoság és lengyel szerződő partnere aláírta a Polros részvénytársaság létrehozásáról szóló megállapodást, 300 000 aranyrubel alaptőkével. Elsősorban a szovjet exportügyletek lebonyolítását tekintette feladatának, így a rongy, a textilhulladék, lőszór, szaruanyagok, szárított gyümölcsök, gyógyfűvek, ikra, toll, gyanta, terpentín, szesz- és kristályáruk kivitelét, illetve technikai felszerelések, segéd- és nyersanyagok behozatalát.²¹ A bővülő kölcsönös kereskedelem lebonyolítására a Polros bevonásával 1926 januárjában egy „Szovpoltorg” nevezetű részvénytársaság alakult.²² A lengyel tőke — bár jócskán lemaradt Anglia, az USA, Németország és Svédország tőkebefektetései mögött — 1926—27-ben az ötödik tőkexportőr volt a Szovjetunióban 3,3 millió rubellel.²³ A kereskedelmi szerződések ill. a vegyes társaságok körüli tárgyalások sikertelensége kapcsán főként a külpolitikai (angol, francia nyomás) és a belpolitikai tényezők (reakciós körök) meghatározó szerepére szokás hivatkozni. Anélkül, hogy ezek bármelyikének jelentőségét csökkenteni akar-nánk, le kell szögeznünk, hogy a tárgyalások eredménytelenségéhez objektív közgazdasági faktorok is erőteljesen hozzájárultak. A kérdés összetettségét talán jól megvilágítják Walkó Lajos kereskedelemügyi miniszter szavai (Krausz Simon egyetértő feljegyzésében): „... egész mi voltunk, lelkiületünk, politikánk, érzelmi világunk fellázad az ellen, hogy a szovjettel üzletet kössünk, mégis parancsolónak tartjuk a haza szolgálatának igazán jól felfogott kötelességérzetét... az ország élete és jövője pedig megköveteli, hogy a gazdasági életnek hatásaiból ki ne kapcsolódjunk. Az utóbbi 50 esztendőnek domináló útvonala it nem a régmúltnak törvényei szabják meg, nem a keresztes háborúknak a kereszttért folytatott küzdelmei, nem a dinasztiaiáért folytatott harcok az uralkodó összeütközési terrenumok, hanem a gazdasági életnek uralkodó pozíciói, melyekért folyik a küzdelem az melyeknek elnyerése országok, államok és népek boldogulását, megélhetését, tehát a hazának ebben a korban való fejlődését jelenti.”²⁴ Az ökonómiai érdekkonfliktust előidéző okok közül néhány még egy ilyen vázlatos áttekintésben is hangsúlyozandó:

¹⁷ DMSZCSO t. I. M. 1973.

¹⁸ *Búzás József*: A szovjet—magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez (1919—1938). MKKE Évkönyve, 1955. 215—218. *Dolmányos István*: A magyar—szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920—1939). Valóság, 1966/1, 76. *Juhász Gyula*: A két világháború közötti szovjet—magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez. A MKKE tudományos ülészaka. Bp. 1968. 365—368.

¹⁹ Országos Levéltár (OL) Z 96. Angol—Magyar Bank Okmánytára, 64 cs. 83. t.

²⁰ *Ekonomiceszkie otnosenija SzSzsZR sz zarubezsnümi sztranami, 1917—1967*. 30.

²¹ *Ol'sanszkij* i. m. 98.

²² *Ciepielewski* i. m. 142—143.

²³ *V. I. Kasz'janenko, L. F. Morozov, L. K. Skarenkov*: Iz isztorii koncesszionnoj politiki Szovetszkogo goszudarsztva Isztorija SzSzsZR 1959/4. 42.

²⁴ OL Z 96, A—MB. 64 cs. 83. t.

1. A külkereskedelmi monopólium

A világháború utáni nemzetközi kereskedelem beindításakor az európai államok a századelő gyakorlatához kívántak visszatérni. Új problémákat vetett fel egy olyan partnerrel folytatandó érintkezés, amely megvalósította a külkereskedelem teljes nacionalizálását. A szabadkereskedő világpiacon ugyanis a legnagyobb kedvezmény elve épp a sokoldalú kapcsolatok kibontakozására ösztönzött azzal, hogy a más ország számára adott kedvezmények automatikusan precedenst teremtettek a többi partnerrel lebonyolított ügyletekre is. A két világháború között gyakorta megfogalmazták Közép-Kelet-Európában, hogy „minél kötöttebb valamely ország gazdasági rendszere, annál nagyobb értékű reá nézve a kevésbé kötött gazdaság ország részéről biztosított legtöbb kedvezmény, viszont annál kisebb értékű az általa adott”.²⁵ A szovjet kormány azonban — bár kisebb megingásokkal — de ragaszkodott a külkereskedelmi monopólium fenntartásához. Lazított ugyan a hadikommunizmus alatti formán, s a külkereskedelmi jog gyakorlásába bevonta a szövetkezeteket. (1923/24-ben a külkereskedelem értékének azonban csak 12,8%-át forgalmazták.) 1921 és 1922 folyamán viszont olyan szovjet álláspontok is jelentkeztek, amelyek a külkereskedelmi monopólium bürokratikus merevségének feloldására irányultak. Az 1921 októberében, Rígában tartott balti gazdasági konferencia szovjet delegációjának vezetője V. P. Miljutyin hajlott a külkereskedelem denacionalizálására (kiváltva ezzel Lenin éles bírálatát és javaslata elutasítását).²⁶ A vita hullámai azonban nem ültek el, sőt 1922. október 6-án a Központi Bizottság Plénuma G. Ja. Szokolnyikov pénzügyi népbiztos javaslatára — Lenin távollétében — olyan határozatot fogadott el, amely jelentősen meggyengítette a monopolizált állami külkereskedelem elgondolását. Az elv változatlan fenntartásának kinyilvánítása mellett a határozat előírta „egyes árucikkek, egyes határokon történő ideiglenes bőséges kivételének engedélyezését”.²⁷ A KB tagjainak kisebbségben maradt része a határozat felülvizsgálatáért fellebbezett, s az akkor már súlyosan beteg Lenin tekintélyét is latba vetette. Lenin a KB tagjaihoz intézett híres levelében a külkereskedelmi monopólium védelmére kelt. Javasolta a kérdés eldöntésének a decemberi plénumra való halasztását. Buharin és Sztálin azonban egészen decemberig megmaradtak régi álláspontjuk mellett. (Buharin egy vámvédő politikára való áttérést javasolt, Sztálin pedig a pétervári és novorosszjszki kikötők megnyitását akarta elérni.) Lenin újabb decemberi levelében igen meggyőzően utasította vissza Buharin érvelését: „... semmiféle vámpolitika nem lehet hatékony az imperializmus korszakában, amikor oly szörnyű nagy különbség van a koldusszegény országok és a hihetetlenül gazdag országok között. Buharin többször is hivatkozik a vámvédelemre s nem látja, hogy az említett körülmények között bármelyik *gazdag ipari ország* áttörheti ezt a védelmet. Ennek érdekében elég, ha kivitelre prémiumot fizet azoknak az áruknak Oroszországba való beviteléért, amelyekre mi vámtot vetünk ki. *Bármelyik ipari országnak a kelleténél is több pénze van erre*, e rendszabály segítségével pedig bármelyik ipari ország minden bizonnyal tönkretelheti hazai iparunkat.”²⁸ Végül a KB december 18-i plénuma hatálytalanította korábbi határozatát, Sztálin levélben nyilvános önkritikát gyakorolt, annál is inkább, mert az ülésen a betegség miatt távollevő Lenin, nézeteinek képviselőjét Trockijra bízta: „... meggyőződésem, hogy Trockij éppoly jól kiáll nézeteim mellett, mint én...”²⁹ — írta a KB-titkár Sztálinnak címzett december 15-i levelében. Az 1923 áprilisában tartott XII. kongresszus végül a „szocialista protekcionizmus” terminológiája mögé sűrítette a fenti alapelveket.³⁰ (A kategória maga L. D. Trockij leleménye). Ennek oka nemcsak a legfejlettebb országokra koncentráló külgazdasági koncepció volt, hanem belpolitikai motívumok is előtűntek, hiszen „A külkereskedelem monopóliuma függő helyzetbe hozta a kistermelést az államtól...”³¹

²⁵ OL K 69. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály, I—d. orosz dosszié.

²⁶ LÖM 44. k. 236., 549—550. *Siskin* i. m. 395. V. I. *Kasz'janenko*: *Zavoevanije* ekonomicszeszkoj nezaviszimoszti SzSzsZR (1917—1940). Moszkva, 1972. 64—65.

²⁷ *Siskin* i. m. 399.

²⁸ LÖM 45. k. 335. (Az én kiemelésem — K. Gy.)

²⁹ Uo. 338—339.

³⁰ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és KB plénumainak határozatai. I. Bp. 1954. 817. (A terminus fordítása pontatlan.)

³¹ *Je, Preobrazszenszkij*: *Novaja ekonomika*. 1926. 80.

2. A hitelezés

A koncessziós politika, de az „ipari országok kelleténél is több pénzére” való lenini utalás is jelezte már a szovjet külkereskedelem lebonyolításának jelentős hiteligényét. Az említett berlini orosz—magyar tárgyalások alkalmával Kresztyinszki nagykövet kifejtette, hogy a közös szindikátus alakításának egyik feltétele, hogy „a szindikátus az orosz kooperatívoknak, amelyek részére a Magyarországból eredő iparcikket szállítja, megfelelő nagyságú hitelt biztosít”.³² A cseh—szovjet tárgyalásokon megfogalmazódott, hogy „12—18 hónapos hitelek” lenne szó, amelyeket „100%-ban a szövetkezetek által aláírt váltóval fedeznének, s amelyeket lehetőség szerint a szovjet állami bank zsrálna”.³³ Nyilvánvaló, hogy ilyen hitelfeltételeket a közép-kelet-európai államok cégei nem vállalhattak magukra. Illetve éppen ezzel kapcsolatban vetődött fel 1922-ben a genuai konferencián az állami garancia eszméje. A nemzeti valuták elértéktelenedése s az államháztartás súlyos hiányai miatt azonban, mind a csehszlovák, mind a magyar illetékes minisztériumok elzárkóztak állami garancia nyújtásától. Akár a Szovjetunió, maguk is külföldi hitelekre szorultak és devizahiánnyal küszködtek, már pedig az ügyletek csak devizára szóló váltókkal voltak lebonyolíthatók.

3. A külkereskedelmi mérleg és az áruösszetétel

Szilárd szerződéses rendszer híján a külkereskedelem csak alkalmi ügyletekre szorítkozhatott. A forgalom növekedési üteme azonban fölülmúlta a korlátozott kereteket.

A szovjet külkereskedelem általános dilemmája a fokozódó importigényből keletkező passzív külkereskedelmi mérleg és az arany- és devizahiány ellentétéből, az orosz exportcikkek megnövekedett belső fogyasztásából és a nyomott világgpiaci árviszonyokból származtak. 1930-ban, az iparosítás és kollektivizálás évében, a külkereskedelmi cserearányok romlása idején a szovjet export 57%-át még mindig a gabona, a fa, az olaj és a szőrme adta.

A külkereskedelmi mérleg egyik vagy másik oldalra billenése az orosz tükörben nézve fagolta a közép-kelet-európai országokat. Lengyelországot egészen 1934-ig az aktív évek jellemezték, Csehszlovákia a két világháború közötti időszakban végig jelentős exporttöbbletet realizált, a Román Királyság mérlege viszont évről évre komoly passzívummal zárult a Szovjetunió irányában. Magyarországot a szovjet külkereskedelmi statisztika többnyire beviteli többlettel, a magyar adatok viszont 1930-ig behozatali többlettel rendelkező partnerként tüntették fel. (Ennek a statisztikai számbavétel és a különböző árazatok történő számítások nehézségeit jellemző egyedi forráskritikai problémának a megfejtésére az adott keretben természetesen nem vállalkozhatunk.)

Sajátos helyzetet tükröz a balti államok Szovjetunióval folytatott külkereskedelme. Az 1927-ben megkötött lett—észti, ill. lett—szovjet kereskedelmi szerződések tartalmazták először az ún. balti ill. orosz klauzulát. Ez azt jelentette, hogy az ebben a záradékban feltüntetett kedvezményeket a szerződő felek nem vonatkoztatták egyetlen más államra sem, vagyis kivonták ezeket a legnagyobb kedvezmény alkalmazásának köréből. A Szovjetunió fő exportcikkeire nyújtott vámkedvezmény fejében 40 millió lat értékű kontingent biztosított a hazai szükségleteket jócskán felülmúló lett exportiparoknak, saját tizenkétezer latos exportját viszont növelni kívánta. Az erősen passzív szovjet—lett külkereskedelmi mérleg viszont fokozódó hiteligényléseket eredményezett, úgy, hogy a lett ipar az állami garanciát többször is igénybe vette.³⁴ Az észti külkereskedelmi mérleg épp a külkereskedelmi szerződés megkötése után vált passzívvá, ami ellentétes előjelű konfliktusokat eredményezett.

Az áruösszetétel alakulásáról már a szerződések körüli tárgyalások kapcsán egész vásárlási listákat közöltünk. A kelet-európai országok domináns nyersanyag-termelő és agrárjellege miatt azonban több döntő fontosságú exportcikk eleve lemaradt a kölcsönös forgalom listájáról, sőt a harmincas években épp a rivalizálás forrása lett.

³² Budapesti Hírlap, 1923. márc. 3.

³³ DMSZCSO t. II. 12—13.

³⁴ The Latvian Economist. Riga. 1938. 30—31. és OL K 69 756 cs. I-a-8. d

A legnagyobb volumenű kereskedelmet vitathatatlanul Csehszlovákia bonyolította le. Kezdeti élelmiszer- (liszt, cukor) és mezőgazdasági gépkivitele helyére hamarosan a fémkohászat lendült (mindvégig megtartva vezető szerepét). Az import sokkal rapszodikusabb és jelentéktelenebb volt, leggyakrabban a sörtét és a vasércet találjuk az élen. Az áruösszetétel nemcsak Csehszlovákia iparosodottságát mutatta, hanem azt is, hogy az agrárcikkek terén sem volt a szovjet termékekre utalva.

Nagyságrend szerint Lengyelország töltött még be valamelyest fontosabb szerepet. A lengyel exportot kezdetben a szövetek, írószerek uralták, de már a húszas évek közepétől a kohászati termékekre került át a hangsúly. Az importban a változatos képet leginkább a szőrmék, a faárúk, a hal és a vasérc határozta meg.

A jelentéktelen forgalmat lebonyolító Románia a húszas években tulajdonképpen egyoldalúan olajat és rozsozt importált, s csak az olajbehozatal megszüntetése után kezdett kohászati cikkek vásárolni.

Az alkalmi magyar kivitel legfőbb tételét a húszas években a tenyészlovak alkották, hiába protestálták a jobboldali lapok, miszerint „a magyar nép egészséges erkölcsi felfogása tiltakozik az ellen, hogy az általunk megvetett és ellenségesként kezelt orosz szovjet hadsereg gyorsítót ütemével szorosan összefüggött, hogy a szovjet behozatal 1930 és 1931-ben tetőzött, s a kivitel is 1930-ban érte el csúcspontját. Az importban egyre nagyobb szerepet foglaltak el a gépek és készülékek (1929-ben 30%, 1931-ben 54%), úgy hogy 1931-ben a világ gépexportjának harmada, 1932-ben mintegy fele a Szovjetunióba irányult.³⁵ 1930-ban még sikerült a rohamosan emelkedő importot a jobb termés, a megnövekedett állami felvásárlás révén gabonaexporttal ellensúlyozni. (Az 1929-es 0,2 millió tonnához képest 1930-ban 4,8, 1931-ben 5,1 millió t gabonát szállítottak külföldre³⁷), de 1931-ben az iparosítás számára nélkülözhetetlen nyersanyagok kiviteli hányadának visszafogása már komoly mérleghiányt okozott. 1931 végére a Szovjetunió külföldi adóssága az 1928. évi 485 millióról 1400 millió aranyrubelre nőtt.³⁸ A „gazdasági függetlenséget” szem előtt tartó gazdaságpolitika 1932-ben az importtervek radikális felülvizsgálatát választotta, sőt az „importellenes brigádok” szervezésével egyenesen tömegkampány indult a megváltozott célok eléréseért.³⁹

Ilyen áruösszetétel mellett természetesen nemhogy komolyabb kooperációra nem kerülhetett sor, hanem még a munkamegosztás egyszerűbb formáiról sem beszélhetünk. A csehszlovák és lett példa sem jelent érdemi kivételt, mert a harmincas évek gazdaságtörténete nem kiteljesedést, hanem visszaesést eredményezett.

A „dömping”-től az autarchiáig

Az 1929–33 közötti időszak Európa nagyobbik felében a Nagy Válság, a Szovjetunióban pedig az I. ötéves terv képében hagyott nyomot az emlékezetben. Kieleződött a két társadalmi rendszer gazdasági versenye s ez egy ideig — érdekes módon — a kapcsolatok intenzívebbé válásához vezetett. Az iparosítás roppant lendületével és a kollektívizálás gyorsított ütemével szorosan összefüggött, hogy a szovjet behozatal 1930 és 1931-ben tetőzött, s a kivitel is 1930-ban érte el csúcspontját. Az importban egyre nagyobb szerepet foglaltak el a gépek és készülékek (1929-ben 30%, 1931-ben 54%), úgy hogy 1931-ben a világ gépexportjának harmada, 1932-ben mintegy fele a Szovjetunióba irányult.³⁵ 1930-ban még sikerült a rohamosan emelkedő importot a jobb termés, a megnövekedett állami felvásárlás révén gabonaexporttal ellensúlyozni. (Az 1929-es 0,2 millió tonnához képest 1930-ban 4,8, 1931-ben 5,1 millió t gabonát szállítottak külföldre³⁷), de 1931-ben az iparosítás számára nélkülözhetetlen nyersanyagok kiviteli hányadának visszafogása már komoly mérleghiányt okozott. 1931 végére a Szovjetunió külföldi adóssága az 1928. évi 485 millióról 1400 millió aranyrubelre nőtt.³⁸ A „gazdasági függetlenséget” szem előtt tartó gazdaságpolitika 1932-ben az importtervek radikális felülvizsgálatát választotta, sőt az „importellenes brigádok” szervezésével egyenesen tömegkampány indult a megváltozott célok eléréseért.³⁹

Az import korlátozásának azonban bizonyos mértékig az 1930-as irreálisan magas export is egyik előidézője volt. A tengerentúli és a szovjet gabona versenye ugyanis — a mezőgazdasági cserearányok 1927 óta tartó romlását tovább mélyítette, és kiélezte a feszültséget az azonos cikkek exportáló országok között. Politikusok és zornaliszták ekkor kapták fel a „szovjet dömping” vádját, sőt komoly retorziókkal is éltek egyes kormányok. Franciaország példájától fellelkesülve — a közép-európai Agrár-blokk megszervezésében is élenjáró szerepet játszó Románia már 1930. október 20-án behozatali tilalmat rendelt el a szovjet árukra.⁴⁰ 1931 márciusában Jugoszlávia is a nyomdokaiba lépett néhány árucikk kizárásával. A kampányhoz Magyarország szintén csatlakozott. A Szovjetunió válaszként már 1930. október

³⁵ Magyarország. 1924. I. 13.

³⁶ Kasz'janenko i. m. 165—166.

³⁷ A. Nove: An Economic History of the USSR. (reprint 1978.) 180.

³⁸ Köves i. m. 48.

³⁹ Kasz'janenko i. m. 167.

⁴⁰ M. M. Goranovics: Agrarnüj krizisz i raszpad agrarnogo Bloka sztran vosztocsnoj i jugo-vosztocsnoj Evropü (1930—1933 godü), Moszkva 1971. 184.

30-án ellenszankciókat hozott az áruit bojkottáló országokkal szemben. Végül a legtovább kitartó — és legkevésbé kockázatos — román kormány a korlátozásokat csak 1935 novemberében számolta fel.⁴¹

Hasonlóképpen az ellentétek éleződését mutatta 1932. május 4-én — a megváltozott körülményekhez képest túlságosan kedvezményezotnek ítelt — lett—szovjet kereskedelmi szerződés felmondása. A tárgyalások elhúzódása miatt az új szerződés aláírására csak 1933 decemberében került sor, majd a harmincas évek második felében a balti országok mindegyike évenkénti egyezményekkel kompenzációs alapon szervezte meg külkereskedelmét a Szovjetunióval. (1935-ben Lett- és Észtország összforgalmából a Szovjetunió már egyaránt csak 3,2%-ban részesedett.)

1934-ben került sor — erőteljes külpolitikai ösztönzések nyomán — a diplomáciai kapcsolatok felvételére Magyarországgal, Csehszlovákiával és Romániával. A tárgyalások megindítását bizonyos tőkés körök is javasolták. A szovjet kormány álláspontja azonban ekkor már a kiváráson alapult. Mint Sz. Sz. Alekszandrovskij Prágában értésre adta: „Volt idő, amikor a Szovjetunió rendkívül érdekelt volt a kapcsolatok normalizálásában. De ez az idő elmúlt. A szovjet kormány nyugodtan tud várni, mint ahogy várt 15 évet.”⁴² A csehszlovák burzsoázia bizonyos köreinek támogatásával 1935. március 25-én Prágában megkötötték a legnagyobb kedvezményeivén nyugvó kereskedelmi szerződést. Mivel a minimális kontingensek megállapításába a szovjet kormány nem egyezett bele (1931-ben a kereskedelmi miniszter még évente 500 millió koronát akart kikötni⁴³), a csehszlovák export növelésének egyetlen lehetősége maradt: a vezető bankok koronában nyújtott hitele a szovjet kereskedelmi képviselőt vásárlásaihoz.⁴⁴

1936. február 15-én Bukarestben fizetési egyezményt írtak alá, amely kiegészült egy — a legnagyobb kedvezmény elvét kimondó — kereskedelmi megállapodással. A két ország áruforgalmát 1:1 arányban rögzítették, a Romániában elhelyezett orosz áruk ellenértéke pedig leiben volt befizetendő a RNB-nál a Szovjetunió állambankja javára.⁴⁵

Mindkét esetben sikerült a szerződések körüli konfliktusok egyik legnehezebbikét: a devizakérdést elkerülni. Valószínűleg azért, mert egyrészt a kiviteli többséggel rendelkező cseh ipar elég erős banktőkét tudott maga mögött az export finanszírozására, míg a román gazdasági élet irányítói abban reménykedtek — bizonyos árukra kontingenseket is kitűztek —, hogy teljesen passzív mérlegük javítása érdekében a leiben náluk felhalmozódó szovjet bevételek nagyobb megrendeléseket tesznek lehetővé.

Magyarország mind a csehszlovák, mind a román egyezmények mintául vételeivel folytatott tárgyalásokat a kereskedelmi kapcsolatok normalizálásáról, ám — egy „ideiglenesnek” szánt és annak is bizonyuló szerződés aláírására (gyökeresen megváltozott körülmények között) csak 1940. szeptember 3-án került sor.⁴⁶ A haslasztódásban a politikai motívumok mellett három alapvető ok játszott szerepet:

1. A MNB ellenállása minden olyan megoldással szemben, amely szerint a fizetések lebonyolítása nem angol fontban történe.⁴⁷
2. Az 1:1 arány elvetése (helyette eredetileg 2:1 arányt próbáltak elérni a magyarok javára).⁴⁸
3. Végül a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának jelentése világosan megfogalmazta: „...addig amíg Németországban, de egyéb relációkban is minden mezőgazdasági cikkünkre vevők vannak, az orosz forgalmunk jelentősége kicsi, s ezért gazdaságpolitikai szempontból materiális okok az áruforgalom fenntartásának firszírozására nincsenek”.⁴⁹

⁴¹ OL K 69 I-a-13.

⁴² id. A. A. *Sevjakov*: Usztanovlenie diplomaticseszkih otnosenij SzSzsZR szo sztraniami Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropü Voproszü Isztorii, 1975 1, 35.

⁴³ DMSZCSO t. II. 477—478.

⁴⁴ Uo. t. III. 129—134.

⁴⁵ OL K 69. I-d.

⁴⁶ *Búzás I.*—*Nagy A.*: Magyarország külkereskedelme 1919—1945. Bp. 1961. 296.

⁴⁷ OL K 69. I-d.

⁴⁸ Uo. I-c.

⁴⁹ Uo. I-d.

Hasonlóképpen csak igen későn, 1939. február 19-én került sor a szovjet—lengyel kereskedelmi szerződés aláírására, a legnagyobb kedvezmény kölcsönös biztosítása alapján. A 110 millió zlotys 1:1 arányban előírt forgalom a külkereskedelem valódi nagyságrendjével mérve már akkor sem tűnt realizálhatónak. A tárgyalásokon részt vevő Grzybowski követ jelentésében az írta: „...csak azt a tényt állapíthatjuk meg, hogy megkötöttük, és nem a hasznot, amely következik belőle”.⁵⁰

Ez a fanyar megállapítás azonban a harmincas évek többi szerződésére is igaz. Volt persze olyan előrelátó politikus is, aki már 1934-ben kijelentette, hogy „nem lehet a gazdasági kapcsolatok gyors, maximális szélesedésére számítani”.⁵¹ De azt még Titulesen sem gondolhatta, hogy a megkötött szerződések csak a forgalom nagyságának szinten tartásához lesznek elegendőek. A válság mélypontjától mind távolabbra kerülve a közép-kelet-európai országok piacproblémái megoldódni látszottak, másfelől viszont 1938-ban már tankönyvi formulaként fogalmazódott meg az a szovjet autarchiás törekvés, hogy „a szovjet importot úgy tervezik meg, hogy segítse elő az ország mielőbbi mentesítését a behozattalól”.⁵²

⁵⁰ B. *Budurowycz*: Polish—Soviet Relation 1932—1939. New York—London. 1963. 140.

⁵¹ *Ja. M. Kopanszkij—I. E. Levit*: Szovetszko—rumünszkie otnosenija 1929—34 gg. Moszkva. 1971. 176.

⁵² *id.* *Köves* i. m. 52.